

СТРАТЕГИЈСКИ КОНТЕКСТ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Станислав Стојановић* и Вељко Благојевић
Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

У тексту се разматрају околности које су биле одлучујуће за креирање стратегијског контекста за почетак Првог светског рата. Анализирају се политички економски и стратегијски интереси кључних актера европског међународног поретка крајем 19. и почетком 20. века и њихов утицај на поларизовање европске политике и формирање супротстављених савеза. Исто тако, разматрају се главне идеје њихових ратних планова, као и агресивно позиционирање Немачке и Аустроугарске пред почетак Великог рата. Посебна пажња посвећена је геополитичкој позицији Србије након стицања независности до почетка Првог светског рата, као и изазовима са којима се сусретао балкански простор у вртлогу замршених међународних односа у европској политици крајем 19. и почетком 20. века.

Кључне речи: *Први светски рат, стратегијски контекст, европски међународни поредак, интереси, стратегије, ратни планови*

Увод

Први светски рат или Велики рат представља догађај који је најави 20. век као век у којем ће насиље и деструкција задобити такве глобалне размере какве никада раније нису забележене у људској историји. Пораз заговорника милитаризма у Првом светском рату није поштедео Европу неизвесности од будућих ратних катастрофа. Версајски мировни споразум само је привремено потиснуо испољене анимозитете и противуречности и фрустрације Централних сила, пре свега Немачке, који ће само након 20 година свет поново гурнути у вртлоге још страшнијег Другог светског рата.

Разматрање околности које су креирале услове за настанак Првог светског рата јесте предмет бројних расправа широм света које се воде са готово истим интензитетом од самих почетака рата па све до данас. Литература о његовим узроцима, току и последицама већа је од било ког другог оружаног сукоба и рата у људској историји. Наравно, и након сто година мишљења историчара и других друштвених теоретичара о томе како се Европи десио Први светски рат су подељена. Кључна

* Ванр. проф. др Станислав Стојановић, stanislav.stojanovic@mod.gov.rs

неслагања и контраверзе тичу се питање узрока рата и главних виновника за почетка Првог светског рата.

Један број историчара настоји да историјске околности које су довеле до Првог светског рата представе као много више случајан след догађаја, чиме покушавају да потврде став да се ниједној земљи не може приписати изразита кривица за почетак Великог рата. Присутна су и залагања да се нарочито место да Сарајевском атентату и улози Србије у тим процесима. Наравно, настојања да се Сарајевски атентат посматра издвојено из контекста укупних међународних односа у европској политици тога времена, сасвим сигурно води исхитреним и крајње историјски неутемељеним закључцима¹. Сарајевски атентат, ултиматум а убрзо и објава рата Аустроугарске Србији, повезани су са низом одлука главних европских сила које су комплетирале стратегијски оквир за избијање Првог светског рата. Несумњиво да су у том процесу креирања стратегијских детерминанти за почетак рата логика конфронтираних савеза и позиција кључних актера европске политике, њихових интереса и њихових империјалних амбиција, као и јачање милитаристичке перцепције² у процесу успостављања нове дистрибуције светске моћи, имали одлучујући утицај.²

Међународна политика на почетку 20. века

Француско-пруски рат 1870/71. био је прекретница у историји Европе 19. века, јер је њиме окончана двестагодишња надмоћност Француске на европском континенту, омогућено уједињење Немачке и најављена њена знатно снажнија улога у међународној политици. Чин уједињења Немачке изменио је однос снага на европској међународној сцени, јер се у центру Европе појавио актер који је својом војном силом, привредним могућностима и политички динамизмом у сваком смислу захтевао респект.³ Тако ће Немачка, која се у светску политику укључује са неколико деценија закашњења, захваљујући својој нараслој моћи, постати кључни носилац реконфигурације односа у европској политици, као и фактор који ће најснажније одређивати токове европске политике све до почетка Првог светског рата.

Немачки канцелар Бизмарк⁴, који се сматра креатором уједињења Немачке, залагао се после 1871. године за очување успостављеног стања у Европи, јер је веровао да је нова држава Немачка након објављеног уједињења и припајања Алзаса и Лорена, била „задовољена сила”, без даљих територијалних амбиција. Наиме, након заокруживања граница немачког царства, које је било резултат ратова који су вођени од 1864. до и 1871. године против Данске, Аустрије и Француске, Бизмарк

¹ А. Момбауер, *Узроци првог светског рата*, СЛЮ, Београд, 2013.

² Х. Хервиг проблематизује значај наведених фактора, настојећи да укаже на важност менталних и других особина доносилаца одлука за почетак Првог светског рата. Видети у: Н. Н. Heolger, „Military Domsday Machine? The Decisions for War 1914”, *Jurnal Military and Strategic studies*, Volume13, Issue 4, Summer 2011.

³ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Завод за уџбенике, Београд, 2010, стр. 201.

⁴ За шире сагледавање живота и деловања Бизмарка видети: Kersten Kurt: *Bizmark i njegovo doba*, No-lit, Beograd, 1991.

се трудио да релаксира односе са суседима и да избегава конфронтацију са њима. Због тога је настојао је да системом савезништва осигура мир и обезбеди новоуспостављено царство од било каквих кошмарних коалиција⁵. Другим речима, очување тековина уједињења и безбедности њених граница, али и сузбијање револуционарних промена били су кључни аспекти спољнополитичког деловања Немачке.⁶

Тако је Бизмарк, да би сачувао *status quo* у Европи које је гарантовало надмоћност немачке политике и држање Француске у стању међународне изолације,⁷ склопио савез са Аустроугарском и Италијом. Двојни савез са Аустроугарском, Немачка је склопила 1879. године. Наведени савез прерастао је у Тројни савез након прикључења Италије 1882. године. Неколико година касније Немачка је, да би Француску удаљила од својих потенцијалних савезника, закључила и тајни уговор са Русијом који је гарантовао обострану неутралност у случају избијања рата.⁸

Овај сложен и брижљиво осмишљен и грађен систем савезништва⁹ почиње да се урушава након крунисања цара Вилхелма II и уклањања канцелара Бизмарка са власти. Спољна политика Вилхелма II, који је на престо дошао 1888. године, постала је непредвидљива, недоследна и почела је да урушава равнотежу снага у Европи која је грађена од 1871. године.¹⁰ Цар Вилхелм II сматрао је да новостечена економска моћ Немачке треба да се огледа и у њеној адекватној позиционираниости као велике светске силе. Наиме, он и њему наклоњено окружење били су уверења да је, за разлику од европских држава, Немачка пропустила прилику да се уврсти у ред колонијалних сила, па због тога не би смела да поново пропусти историјску прилику да постане Велтмахт – светска сила. Наравно, опредељујући се за светску политику, Вилхелм II се није одрекао програма европске експанзије већ је, у духу пангерманизма, целу Централну Европу сматрао подручјем директних немачких интереса.¹¹ Таква стремљења била су увод у заоштравање односа Немачке са својим суседима.

У Француској, којој су отети Алзас и Лорен и која је након пораза од Немачке изгубила на међународном престижу и утицају, реваншизам се сматрао главном националном мисијом. Њена двадесетогодишња изолација из главних токова европске политике доживљавала се као велико понижење. Прва прилика за Француску

⁵ Током своје владавине Бизмарк је био снажно оптерећен кошмаром француско-руске коалиције која би била усмерена против Немачке. Видети у: А. Момбауер, *исто*, стр. 9.

⁶ Наравно, то не значи да је Бизмарков спољнополитички програм после 1871. године, који је у основи био дефанзиван, био истовремено и мирољубив. Видети у: Ч. Попов, *исто*.

⁷ Интересантно је поменути став Ота фон Бизмарка да Елзас –Лорен и Балкан представљају два фокуса свих могућих европских компликација. Видети у: Ј.В.Романова, „Балкан у међублоковским противречностима великих држава”, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014. стр. 71.

⁸ Следећи своју визију равнотеже снага у Европи, Бизмарк је 1873. године склопио Тројецарски савез који је имао за циљ да Немачка овековечи своју надмоћност над Француском и обезбеди Немачкој арбитражну позицију у руско-аустријском надметању на европском југоистоку. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 206.

⁹ А. Момбауер, *исто*, 9.

¹⁰ Уједињење Немачке и њен свеукупни динамичан развој природно је водио до појаве такве политике. Немачка тог времена је, сасвим извесно, постала „активан геополитички играч”, како је то дефинисао З. Брежински. Ради се о државама које имају способност и националну вољу за примену моћи и утицаја преко својих граница ради мењања геополитичких односа. Такве државе имају потенцијале и предиспозиције да буду непредвидиве. Видети у: З. Брежински: *Велика шаховска плоча*, Загреб, стр. 34-38.

¹¹ Ч. Попов, *исто*, стр. 272.

да се извуче из међународне дне изолације био је Бизмарков пад 1890. године, када је цар Вилхем II најавио снажан заокрет у спољној политици немачке државе и њен знатно амбициознији наступ у светској политици. Наравно, нова спољнополитичка оријентација имала је за последицу постепено удаљавање Немачке од Русије, што је, почев од 1890. године, пратило и зближавање Русије и Француске¹².

Русија је крајем 19. века, иако се суочавала са тешким изазовима неразвијености и заосталости, била велика војна сила.¹³ Међутим, будућност Русије као велике силе превасходно је зависила од осавремењавања њене привреде, као и од изградње инфраструктурних објеката и модернизације њене оружане силе. Такви захтеви подразумевали су огромна инострана улагања, а њих је тада могла да обезбеди најпре Француска. Та зависност од француских инвестиција била је несумњиво један од најзначајнијих разлога подстицања политичког приближавања Русије Француској и склапања савеза са њом 1894. године¹⁴. Наравно, поред финансија, савез са Француском требало је да ојача руску позицију у надметању са Аустроугарском на Балкану и Енглеском у Централној Азији. Савез је за Французе представљао обезбеђење од Немачке као важног предуслова за даљу енергичан наставак колонијалне експанзије.¹⁵ Тако су се до 1894. године четири велике силе континенталне Европе већ груписале у два супарничка савеза. Немачка, Аустроугарска и Италија склопиле су тројни савез, а Француска и Русија двојни савез, а главни ривалитети која ће најснажније утицати на конфронтацију између подељених савеза све до почетка Првог светског рата биће француско-германски анимозитети и аустријско-руско ривалство на Балкану.¹⁶

Затегнутост између два савеза од самог почетка настала је у великој мери услед новог курса немачке спољне политике. „Велтполитик“ који је делимично био израз немачке економске и војне снаге, а делом израз империјалистичког расположења, био је кључни разлог што Немачка више није била задовољна својим положајем у Европи. Уместо тога, Немачка је тежила да постане светска сила са глобалним амбицијама, а најважнији циљеви светске политике подразумевали су сигурност у средњој Европи – спречавање рата на два фронта – против Француске и Русије и укључивање у трку за поделу света.¹⁷

Наиме, неравномеран економски развој водећих европских држава почетком 20. века давао је снажан подстрек односима који су водили поремећају равнотеже међу њима. Уједињена Немачка је за релативно кратак период успела да престигне Француску

¹² Значајно је напоменути да је после пораза 1871. године и уједињења Немачке у политичким концепцијама свих француских влада савез са Русијом био незаобилазан, као што за слабљење Француске није било места у руској спољној политици. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 256.

¹³ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије*, свеска друга, *Дипломатија новог доба (1872-1919)*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949. стр. 13.

¹⁴ Привредни развој Русије, пре свега изградња железнице, друмских, речних и поморских комуникација и привредних објеката захтевао је обимне инвестиције. Велика финансијска средства захтевала је и обнова и модернизација оружаних снага као гаранта улоге Русије у међународним односима. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 262.

¹⁵ Ч. Попов, *исто*, стр. 267.

¹⁶ Руско и аустријско ривалство на Балканском полуострву настало је као последица географског положаја ове две силе и прогресивног распадања Турског царства на Балкану.

¹⁷ Ч. Попов, *исто*, стр. 198.

и Енглеску, које су важиле за водеће индустријске силе и највеће колонијалне силе у свету. Развијајући се 3-4 пута брже од осталих сила, Немачка је заузела водеће место у европској и светској индустријској производњи. Њен капитал је незадрживо продирао у привреду других земаља, потискујући Француску и Енглеску у борби за нова тржишта, изворе сировина и сфере утицаја. Нарочито снажан експанзионизам Немачки капитал је показивао према колонијама у којима су суверено владале Француска и Енглеска.

Наравно, снажан развој индустрије подстицао је и убрзани развој јаких копнених и поморских снага, што је утицало на снажење милитаристичког духа међу главним актерима политичке сцене у Немачкој.¹⁸ Исто тако, имајући у виду да је број становника била једна од прворазредних чињеница са којом се калкулисало у процењивању оружаних снага и одлучности с којом се наступало на међународном плану¹⁹, значајно је истаћи да је Немачка у периоду од 1870. године скоро удвостручила број својих становника. Она је 1870. године имала 38 милиона, а 1910. године 65 милиона становника. У истом периоду број становника Француске порастао је са 36 на 39 милиона.²⁰

Међутим, до тренутка када је Немачка почела да тражи ново место у светској дистрибуцији моћи, готово да је процес колонизације био завршен. Великим делом због тога што јој је недостајао вентил за империјалистичке амбиције, као и због неодлучности на који део света да усредреди своје амбиције, немачка светска политика попримила је изузетно несталан карактер.²¹ Несигурност је била последица географског положаја Немачке у средишту Европе, што ју је приморавало, за разлику од њена два супарника на континенту, Француске и Русије, да се суочава са могућношћу вођења рата на два фронта²². Чињеница да су циљеви немачке светске политике били неодређено дефинисани само је повећало зебњу коју су Британија, Француска и Русија почеле да осећају. Свака сила тумачила је немачку политику на свој начин. Британија је то првенствено схватала као угрожавање британске превласти на мору, Русија као изазов њеном утицају на Блиском истоку, а Француска је сматрала да се угрожава њен интерес на Средоземљу.

Чињеница да је Немачка након уједињења постала прворазредни фактор у европској политици представљала је важан моменат ка снажнијем приближавању Аустроугарске Немачкој и заокрета у политици Хабзбуршке монархије. Та промена била је и снажно повезана са генералном спољнополитичком оријентацијом аустро-угарске

¹⁸ Немачки Рајхстаг је 1898. године донео одлуку о изградњи нове немачке ратне флоте.

¹⁹ Ч. Попов, *исто*, стр. 10.

²⁰ За време Француско-пруског рата 1870/71. Немачка је била незнатно јача од Француске по броју становника и привредној снази. Међутим, при крају 19. века наталитет у Немачкој био је највиши у Европи, док је у Француској био најнижи, а немачка привреда развијала се по готово двострукој већој стопи раста од Француске. Крајем 19. века Немачка је надмашивала, како војнички, тако и привредно све државе у Европи. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 9.

²¹ Видети у: Џ. Нај, *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006, стр. 107-109.

²² Значајно је напоменути да су у Немачкој постојале две концепције спољне политике. Прва, коју је заступао Бизмарк са својим присталицама, подразумевала је доминација у Европи, а друга, чији је заступник био Вилхелм II, подразумевала је колонијалну експанзију и залагање за шири контекст *Weltpolitik*. Носећа идеја за присталице друге концепције била је да моћ велике силе лежи на морима и океанима и зато највећу пажњу треба посветити развоју поморских снага и ваневропској експанзији и на тај начин парирати британској надмоћности. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 271.

аристократије да очување монархије потражи експанзијом на Балкан.²³ Наиме, окружена Немачком, Италијом и Русијом, Аустроугарска, која се суочавала са бројним унутрашњим изазовима у функционисању двојног царства, била је свесна да сопствени међународни престиж и моћ не може да изграђује експанзијом на запад и исток. Имајући у виду такву геополитичку ситуацију, јачање монархије и ширење њених интересних сфера било је могуће једино на простору Балкана. Баш због тога, након пораза од Италије 1859. године и од Немачке 1866. године, балкански регион постаје преовлађујући фокус спољне политике Аустроугарске,²⁴ при чему се тај момент поклопио са периодом пораста нестабилности на Балканском полуострву. За њену експанзију на Балкан главна препрека била је Русија, а моћна Немачка шанса да се изазови продора на балкански простор умање. То су главни разлози што се Аустро-угарска залагала за савез са Немачком која је требало да најпре издејствује руску незаинтересованост за судбину словенских народа у Хабзбуршкој монархији и одрицање од једностраних акција око Источног питања. То значи да је уједињење Немачке било дакле, „пресудно за преоријентацију аустроугарске политике, са концепције реванша против Немачке, на концепцију продора на Балкан, уз помоћ и подршку Немачке”.²⁵

Крајем 19. века аустроугарска традиционалистички усмерена елита суочавала се са бројним проблемима очувања свог хетерогеног царства, настојећи да неутралише идеје и националне покрете народа који су живели на њеним територијама. Посебно је страховала од могућег уједињења Босне и Србије и стварања југословенски језгра, јер би тиме Аустроугарска била свесно изложена опасности да српско-хрватски елементи унутар њеног састава „буду стално узнемиравани привлачном снагом такве творевине која би по традицији и интересима била упућена на проширење на основу племенске сродности”.²⁶ Отуда је њена балканска политика имала само један приоритетан задатак – сузбијање национално-револуционарних и ослободилачких покрета српског и других јужнословенских народа како би се онемогућило образовање једне велике и јаке Србије. Таква држава могла би „подстицати и охрабривати сличне покрете у Хабзбуршкој монархији и што би вероватно, постала руско упориште у овом осетљивом делу света”.²⁷ Веровало се да ће неутралисањем моћи Србије бити угушене тежње и покрети осталих јужнословенских народа за национално ослобођење и њиховим даљим свеславенским окупљањем. Баш због тога, њен стратешки интерес био је подвргавање Балкана што чвршћој контроли, што другим речима значи да је агресивна спољна политика Аустроугарске на Балкану била одговор на унутрашње напетости и пораст националне свести поробљених народа које су угрожавале Хабзбуршку монархију као национално хетерогену империју²⁸. На Србију, која је себе отворено сматрала за језгро будуће југословенске државе, хабзбуршка власт је гледала као директну опасност која угрожава опстанак Аустроугарске.

²³ Mitrović Andrej, *Serbia's Great War 1914-1918*, Hurs & Company, London, 2007, p. 28.

²⁴ Christopher Clark, *The Sleepwalkers How Europe went to War in 1914*, www. HarperCollins.com, p. 69.

²⁵ Ч. Попов, *исто*, стр. 205.

²⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918* (књига 2), Просвета, Београд, 1989, стр. 291.

²⁷ Ч. Попов, *исто*, стр. 204.

²⁸ Из тога времена потиче и назив „гробница народа” за Аустроугарску, који јасно осликава буђење националне свести и расположења народа у саставу Царевине, али и супротстављених европских држава.

Француска је на почетку 20. века настојала да очува континуитет своје колонијалне експанзије кроз ширење колонија на тлу афричког континента. Она је била посебно преокупирана жељом да се реваншира Немачкој за последњи ратни пораз и тако поврати Алзас и Лорену и освоји Сарску област, што је у одређеној мери лимитирало амбиције колонијалне политике. Та дилема – колоније или Алзас и Лорена подразумеваало је да се колонијална политика води тако да не изазива сукобе са Великом Британијом, а истовремено да се кроз зближавање са Русијом врше припреме за рат са Немачком и повратак изгубљених територија.²⁹ Главни инструмент експанзије и јачања њене улоге требало је да буде француски капитал, а простори ширења њеног утицаја и учвршћивања њене позиције постаће Русија, Балкан и Турска.³⁰

Главни циљеви енглеске политике на крају 19. и почетку 20. века примарно су били усмерени на очување граница огромног колонијалног царства и одбрану стечених позиција, као и жеља да се освоје или преотму нове колоније и даље шири њена интересна сфера. Посебан важан сегмент тако пројектованих циљева представљало је осујећивање других сила да без британског учешћа шире сфере својих утицаја. Кључне претпоставке за успех енглеске спољне политике била је равнотежа снага у Европи и доминација над главним светским поморским комуникацијама у Средоземљу, Атлантику и Индијском океану. Прекоморска колонијална експанзија сматрала се гарантом супериорне позиције Енглеске у међународној политици и њеног напретка. Таква спољнополитичка колонијална стратегија представља оквир безбедности Велике Британије и заштите њених интереса у Азији и Африци и Далеком истоку. Иначе, идеја колонијалних освајања имала је дугу традицију у енглеској политици, као извор благостања и њеног цивилизаторског мисионарства.

У Великој Британији, као колонијалној сили првог реда, крајем 19. века постојало је уверење да њена моћ расте захваљујући чињеници да је ван свих европских савеза. Наиме, држећи се своје традиционалне политике „изванредне изолације”, Велика Британија је све до почетка 20. века успевала да се дистанцира од дешавања у Европи која се не тичу њених директних интереса³¹. Међутим, немачка Светска политика и њене амбиције да кроз убрзано поморско наоружавање постане поморска сила³², као и продор Русије на Пацифик, приморали су је да преиспита своју европску изолационистичку политику и да тражи начина да се снажније укључи у политичке односе старог континента. Наиме, заоштравањем односа са Немачком, које је започело оног тренутка када је она изазвала британску премоћ на мору својим програмом изградње велике морнарице,³³ отпочео је процес знатно снажнијег укључивања Велике Британије у већ увелико компликоване односе на континенту.

Тиме је у односима између две државе било све више подозрења које је прерастало у непријатељство, што је Британију приближавало прикључењу савеза са Француском и Русијом. Немачка је све више за Британце постајала главни извор

²⁹ Ч. Попов, *исто*, стр. 275.

³⁰ Ч. Попов, *исто*, стр. 275.

³¹ Ч. Попов, *исто*, стр. 273.

³² „Стратешки циљ немачког плана „Трипиц” из 1911. године био је изградња друге највеће морнарице на свету и тиме успон у ранг светске силе”. Видети у : Џ. Нај, *исто*, стр. 106.

³³ А. Момбауер, *исто*, стр.

претњи равнотеже сила у Европи и британским интересима на Истоку. Све оштрије супротности Немачке и Велике Британије у светским размерама учинили су од Балканског полуострва једним од оних зона на којим су Британци настојали да спрече светске амбиције немачке спољне политике.³⁴ Тако је светска политика Немачке приближила ставове Велике Британије и Француске и убрзала стварање њихове дефанзивне коалиције као важног аспекта њихове безбедности и заштите њихових интереса. Енглеска и Француска су 1904. потписале споразум који је требало да отклони несугласице које су дуго компликовале англо-француске односе у северној Африци. Споразум је постао прекретница у међународним односима због реаговања Немачке на стварање тог споразума и изазивања прве мароканске кризе, прву у серији европских криза које су обележиле деценију пред избијање рата 1914. године.³⁵

После пораза Русије у рату са Јапаном, током 1904. и 1905. године, односи између Русије и Велике Британије почели су постепено да се мењају и отопљавају. Наиме, Енглези су били задовољни слабљењем руског утицаја у Тихом океану након пораза од Јапана, чиме је нестало један од кључних разлога њихових сукоба на Далеком истоку. Руско-енглески савез потписан је 1907. године. Нема сумње да су Британци значај тог споразума видели у процени да су Русија и Балкан препрека продору Централних сила на Исток,³⁶ иако су доста дуго националне покрете на Балкану третирали само као експоненте руске политике. Потписивањем тог споразума комплетирано је уобличавање Антанте, чиме су се кључне европске силе сврстале у два супарничка тора, а Европа постала политички дефинитивно подељена.

За Русију је приоритетан правац експанзије крајем 19. и почетком 20. века био Далеки исток. Русија је, такође, имала планове да припоји Галицију и преузме надзор над стратешки важним Цариградом и Босфором и Дарданелима, који су се сматрали примарним спољнополитичким циљем³⁷ чије достизање би требало да обезбеди доминантну позицију у борби за отоманско наслеђе. Такође, освајање мореуза сматрано је историјским и стратешким приоритетом,³⁸ јер је њихово поседовање од суштинског значаја спољнополитичке стратегије експанзије Русије у Централну Азију и излазак на Средоземно море, што је диктирало потребу обезбеђења сигурне позадине на Балкану^{39 40}. Сасвим сигурно, простори Персије, Авганистана и Кине били су трговачко-привредни и стратешки значајни за њен убрзани капиталистички преображај. Међутим, таква спољнополитичка стремљења била су основ сукобљавања са Великом Британијом и њеном експанзивном политиком у Централној Азији и Кини. Британска

³⁴ А. Митровић, „Значај источне кризе 1875–1918 за историју балканских народа”, М. Стојковић, *Историја дипломатије – избор текстова*, Центар за међународне студије, Београд, 1983, стр. 280.

³⁵ Након потписивања споразума, Немачка је одлучила да јавно покаже како је он безвредан. Њен покушај да оспори позицију Француске у Мароку наишао је на снажан отпор Француске и Велике Британије.

³⁶ Ј. В. Романова, *исто*, стр. 77.

³⁷ Ч. Попов, *исто*, стр. 268.

³⁸ И. В. Домињин „Балкански фактор Великог рата у погледима војних писаца руске дијаспоре”, Зборник радова, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014, стр. 608.

³⁹ Ј. В. Романова, *исто*, стр. 74.

⁴⁰ Наравно, спољна политика Русије суочавала се са дилемом између брзог продора у Централну Азију, уз дефанзиву и *statusa quo* на Балкану и брзог продора на Балкан уз дефанзиву у Централној Азији. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 203.

настојања да сачува свој колонијални посед, посебно позицију Индије, наметали су изузетан значај њиховој доминацији на Босфору и Дарданелима.

Анализа геополитичких и стремљења и аспирација великих европских сила и њихових савеза указују на мноштво супротности и конфликта и испреплетаних економских и других интереса између држава поларизоване Европе, при чему су франко-германски антагонизми и аустријско-руске супротности око решавања Источног питања пројектовали главне изворе нестабилности европског континента које ће на крају довести до Првог светског рата.⁴¹

Геополитичка позиција Србије уочи Првог светског рата

Простор Балкана крајем 19. века, када започиње процес раскида балканских народа са оријенталним наслеђем и њихове постепене европеизације, за кратко време постаје предмет огромног интересовања европске политике, али и заостравања односа између сила сврстаних у два супротстављена савеза. Процес слабљења Османлијског царства, јачање националних покрета балканских народа, као и политика империјализма великих сила представљали су детерминишуће факторе да простор Балкана задобије изузетан значај у европској политици.

Буђење националних покрета балканских народа, стварање независних држава неких од тих народа, као и рађање амбиција за њиховим територијалним ширењима утицали су на турбулентну динамику политичких односа на тим просторима. Тој динамици нарочит подстрек давала је чињеница да је тај процес еманципације балканских народа био праћен њиховим укључивањем у амбиције и сукобе најмоћнијих држава.⁴² Стратегијски значај Балкана је због своје, како комуникацијске, тако и привредне важности, утицао да тај простор задобија све истакнутије место не само у регионалним већ и светским амбицијама великих сила. *Једни су сматрали да политичка и привредна хегемонија над Балканом олакшава даљи продор на Југоисток и Блиски исток и излазак на топла мора Средоземља, док је за друге доминација над тим простором предуслов да се спрече таква стремљења и оснаже раније стечене позиције на евроазијском и афричком континенту.*⁴³ Такав многоструки значај Балкана угрожавао је самосталан развој балканских држава, посебно Србије, као централне државе на Балкану.

Велика источна криза⁴⁴ која је настала након снажних националних покрета у Херцеговини током 1875. године и турбулентних националних превирања на читавом простору Балкана у наредних неколико година, отворила је процес политичког, привредног и културног повезивања балканских народа са европским простором и

⁴¹ Ј. В. Романова, *исто*, стр. 72.

⁴² А. Митровић, *исто*, стр. 275.

⁴³ Завршетак изградње железнице Београд–Солун и Београд–Софија–Цариград почетком 20. века и нешто раније отварање Суецког канала додатно су актуелизовали значај поморског саобраћаја преко Средоземног мора и интензивирали надметање за превласт великих сила над Средоземљем и Балканом.

⁴⁴ Велика источна криза започела је устанком у Херцеговини 1875. године и касније се проширила у Србији, Црној Гори, Грчкој, Македонији, Румунији и Бугарској. Такође, током кризе отворено је и албанско питање. Криза је окончана Берлинским конгресом.

њиховог постепеног интегрисања у заједницу европских народа⁴⁵. Истовремено, поклопила се са политиком империјализма великих сила,⁴⁶ а била је, такође, и увод у заоштравање позиције заинтересованих центара моћи у Европи поводом Балкана. Своје интересе поводом Источног питања имала је Турска, као држава на заласку своје моћи (која је због тога називана болесником са Босфора), Аустроугарска, са наглашеним империјалним амбицијама према балканском простору, као и Русија, чија је блискост са словенским народима и могућност изласка на топла мора, чинила простор Балкана предметом њене снажне заинтересованости. За Немачку, као најближем савезнику Аустроугарске, Балкан је представљао незаобилазан простор њене политике продора на исток. Велика Британија и Француска су, такође, балкански простор сматрале важном тачком у својим спољнополитичким наступима према Азији и Африци.

Берлински конгрес,⁴⁷ који је одржан 1878. године под покровитељством Немачке и њеног канцелара Бизмарка, представља догађај од огромног историјског значаја због нарочитог места у пројекцији историјских околности које ће утрти пут догађајима који су довели до почетка Првог светског рата. Својим одлукама конгрес је извршио поделу интересних сфера између европских сила и потврдио централну улогу Немачке у дефинисању политичке мапе Европе⁴⁸, посебно Балкана. Такође, конгрес, који је био сазван да понуди решења поводом источног питања, увео је у европску политику балканске народе и њихове покрете,⁴⁹ али и промовисао директно мешање европских сила на Балкану. Управо у тој чињеници налази се разлог због којег Берлински конгрес није решио нека од горућих питања која су се тичала социјалне и националне еманципације балканских народа у оквиру Отоманског царства, чиме је отворио просторе за даље антагонизовање односа на Балкану и поводом Балкана. Напротив, захваљујући одредбама Берлинског конгреса о праву на анексију Босне и Херцеговине, Аустроугарска је крупним корацима закорачила на Балкан,⁵⁰ што ће представљати снажан подстрек креирању стратегијског контекста у којем ће европски мир бити тешко одржив. Наиме, одлуком да се Босна и Херцеговина препусти Хабзбуршкој монархији и тако сузбије утицај Русије на Балкану, створен је нови узрочник сукоба на том простору, а национално питање и све снажнији национализми балканских држава тесно су испреплетани са утицајном и, што је још значајније, многонационалном централноевропском државом.⁵¹

⁴⁵ А. Митровић, *исто*, стр. 268-271.

⁴⁶ А. Митровић, *исто*, стр. 282.

⁴⁷ Конгресу су присуствовали и представници балканских народа, али нису учествовали у његовом раду, већ су право учешћа имале само велике силе – Немачка, Русија, Британија, Аустроугарска, Француска и Италија.. Видети у: В. Потемкин, *исто*, стр. 50.

⁴⁸ Берлински конгрес сазван је због незадовољства, пре свега Аустроугарске одредбама Санстефанског мировног уговора којим је окончан Руско-турски рат 1878. године. Санстефански мир није задовољио аспирације балканских држава. Створена је Велика Бугарска, а други народи Балкана су у већој или мањој мери остали незадовољни. Одредбама тог уговора посебно је била незадовољна Аустроугарска, јер је у формирању Велике Бугарске видела опасност од трајне доминације Русије на Балкану.

⁴⁹ А. Митровић, *исто*, стр. 282.

⁵⁰ Ж. Обрадовић, *исто*, стр. 293.

⁵¹ А. Митровић, *исто*, стр. 275.

Страх Аустроугарске од преливања националних револуција на Балкану на остале просторе и стварања јужнословенске државе, као могућег упоришта руске доминације у решавању Источног питања, актуелизовао је потребу да се на Берлинском конгресу велике европске силе сагласе да се Аустроугарској додели мисија да умири и пацификује Балкан. Чињеница да је Аустроугарска најпоузданији немачки савезник и нека врста претходнице њеног продора на исток била је од кључног значаја да, уз претходно обезбеђивање сагласности Русије, Аустроугарска добије мандат Европе за мирно запоседање Босне и Херцеговине.⁵² Руска сагласност је издејствована тајном Будимпештанском конвенцијом из 1877. године, којом је Русија обезбедила неутралан став Аустроугарске у случају њеног рата са Турском. За узврат, Русија се сагласила да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину. Истом конвенцијом, што је још важније, потврђена је руска сагласност о забрани стварања велике словенске државе на Балкану.⁵³

Берлински конгрес, који је промовисао политику директног мешања европских сила на Балкан, темелно је ревидирао одредбе Санстефанског мира и формализовао окупацију Босне и Херцеговине, као једине ефикасне мере ка смиривању националних тензија унутар све крхкијег Отоманског царства. На тај начин умањена је опасност од ширења Србије и неизвесности које би таква српска експанзија могла да носи. Анексијом Босне и Херцеговине Аустроугарска је дубље и трајније закорачила на Балкан и ојачала своје позиције на њему. Међутим, дугорочно, то ће јој донети много судбоносних тешкоћа. Србија, Црна Гора и Румунија постале су независне државе, уз одређена територијална проширења, али, што је још важније, проглашењем независности тих држава остварена је основна претпоставка за коначну европеизацију Балкана, чиме тај простор престаје да буде само објекат већ постаје и субјект историјских токова⁵⁴

Са процесом еманципације балканских народа од Отоманског царства започео је и процес нарушавања њихове тек стечене независности од стране великих европских сила. Аустроугарска се на Берлинском конгресу сагласила са независношћу Србије и њеним територијалним проширењима у Македонији,⁵⁵ при чему је своју подршку условила економским и политичким везивањем Србије за Хабзбуршку монархију. У економском смислу то је подразумевало обавезу изградње железнице и крајње дискриминаторски трговински уговор којим се Аустроугарској даје повлашћени положај, без икаквог реципроцитета за српску трговину.⁵⁶ Краљ Милан се обавезао да ће сузбијати антиаустројску пропаганду у Србији и да неће склапати било какав уговор са трећом државом без претходног консултовања са Аустроугарском. Тако се након стицања независности Србија нашла под окриљем и контролом Хабзбуршке монархије, како у економском, тако и у политичком погледу.

⁵² Ч. Попов, *исто*, стр. 212.

⁵³ В. Круљ, „Берлински конгрес“, М. Стојковић, *Историја дипломатије – избор текстова*, Центар за међународне студије, Београд, стр. 295.

⁵⁴ А. Митровић, *исто*, стр. 282.

⁵⁵ С. Clark, *исто*, стр. 34. На Берлинском конгресу Србији је било признато територијално проширење на Нишки, Топлички, Пиротски и Врањски округ које је српска војска ослободила 1878. године.

⁵⁶ Крајем 19. века Србија је 80% свог извоза пласирала у Аустроугарску, а 90% робе из увоза долазило је из Аустроугарске. Видети у: Б. Ратковић, „Узроци рата између Аустроугарске и Србије и Церска битка“, *Војноисторијски гласник*, јануар-април 1989, број 1, година XL, стр. 223.

Берлински конгрес је само примирио кризу Источног питања кроз одређено прекомпоновање Балкана, при чему су национални покрети, велике силе и Отоманско царство и даље остали кључни фактори сложене балканске политике. Чињеница да Конгрес није решио питање опстанка Турске која је показивала јасне знаке неспособности да управља и контролише процесе на просторима своје империје имало је посебно снажан утицај на даљи смер односа међу водећим европским државама. То је ширило просторе неслагања и неповерење око Балкана због његовог све већег значаја у оквиру светских политика великих сила и њихових колонијалних аспирација које су биле чврсто испреплетане са проблемима унутар европских односа створених после Берлинског конгреса.⁵⁷ Наравно, историјску динамику међународних односа у Европи, укључујући и Балкан на прелазу из 19. у 20. век, диктирала је Немачка. Када је реч о Балкану, може се закључити да је активнија балканска политика била израз потреба немачког империјализма који је тражио излаз из геополитичке стешњености наметнуте од стране Русије, Француске и Велике Британије, а тај излаз водио је ка Истоку.⁵⁸

Наиме, након неуспеха Немаца да се значајније наметну као колонијална сила на значају добија њихов продор на Балкан – овладати балканским коридорима као услови остварења политике продора на Исток. Једна од препрека на том путу била је Србија и српски националноослободилачки покрет који је окупљао све снажније антигерманске снаге. Неуспех у првој Мароканској кризи⁵⁹ био је додатни подстицај Немачкој да закључи да је прави час за продор на Блиски исток и Медитеран, а полазне тачке на том путу су Србија и Босна и Херцеговина. Улога предводнице и првог ешелона немачког продора на исток додељена је Аустроугарској⁶⁰ и она је тај задатак требало да испуни овладавањем Моравско-вардарском комуникацијском долином или алтернативним правцем, Санџачком железницом, која је ишла од Сарајева преко Новог Пазара и Скопља до Солуна.

Мултинационална аустроугарска царевина била је оптерећена очувањем сопствених великодржавних позиција⁶¹ које је угрожавао процес јачања националне свести народа унутар етнички хетерогеног царства. Отуда се интерес Аустроугарске да потпуно овлада Босном и Херцеговином огледао у њеној јасној намери да угуши српско-југосло-

⁵⁷ Након Берлинског конгреса наставља се колонијална експанзија на просторе Кине, Индокине, Јужне и Централне Африке. У освајања Кине, поред Француске и Велике Британије, укључује се и Немачка, Русија и Јапан. Русија настоји да освоји кинеску област Манџурију због стратешког значаја ових пространа за њен транзит према Тихом океану, што ће представљати увод у руско-јапански сукоб који ће 1904. године ескалирати у рат. Због страха од руског продора на Исток, Велика Британија у том сукобу подржаће Јапан који ће, захваљујући тој подршци, током 1904. и 1905. године потпуно поразити Русију. Тиме је највећи део Манџурије дошао под контролу Јапана и спречено је руско угрожавање британских интереса на Истоку. Пораз од Јапана иницирао је дубоку политичку, социјалну, економску и моралну кризу у царској Русији, која ће се веома споро и дуго опорављати од њених последица. Видети у: Ч. Попов, *исто*, стр. 275.

⁵⁸ А. Митровић, *исто*, стр. 279.

⁵⁹ Прва мароканска криза окончана је 1906. године неуспехом Немачке да ограничи право Француске да контролише Мароко.

⁶⁰ Б. Ратковић, „Узроци рата између Аустроугарске и Србије и Церска битка”, *Војноисторијски гласник*, јануар-април 1989, број 1, година XL, стр. 223.

⁶¹ Ј. В. Романовна, *исто*, стр. 80.

венски програм као отворене опасности очувања Аустроугарске од распада.⁶² Таква стремљења водила су поновном отварању источног питања, а нерешена аграрно и национално питање у Босни и Херцеговини довели су до потреса и интензивирања националних и ослободилачких покрета уз јачање антиаустројског расположења и нетрпљивости југословенских народа према Хабзбуршкој монархији.⁶³ Исто тако, неуспех програма пантурцизма и даље слабљење Турске и њено западање у хаотична превирања додатно је иницирало питање политичког статуса Босне и Херцеговине.

Настојање Аустроугарске да онемогући самостални политички и економски развој Србије и њено претварање у сировинску базу своје индустрије јачало је отпор аустрофилској политици династије Обреновића. Нестабилност владе краља Александра Обреновића, маргинализација парламента, скандали на двору везани за женидбу краља, дефицит буџета и пораст дугова довели су до мајског преврата 1903. године, када су убијени краљ, краљица, председник владе и министар војни. На власт је доведен краљ Петар I Карађорђевић којим је започео нови период владавине династије Карађорђевића у Србији. Уведен је парламентаризам који је по свом либерализму био међу водећим у Европи, а Србија је започела самосталан политички и економски развој. Као таква, Србија је све више сагледавана као простор који би могао да буде генератор јачања идеје о уједињењу Јужних Словена у јединствену државу.

Мајским превратом и династичком сменом 1903. године, што је био први корак раскида са аустрофилском политиком и ослобађања од несносних економских и политичких притисака Аустроугарске,⁶⁴ наступиле су значајне промене у спољнополитичкој оријентацији Србије. Иако је око две деценије била под хегемонијом Аустроугарске, Србија је после 1903. године свој ослонац у политичком и војном погледу тражила у Русији и Француској, а касније, од 1907. године, и у Великој Британији. Наравно, рушење аустрофилске династије отвара период заоштравања односа Србије са Хабзбуршком монархијом. Незадовољна рушењем династије Обреновића, Аустроугарска започиње 1906. године Царински рат са Србијом и намеће јој снажну економску блокаду. Успела је да из Царинског рата изађе као победник пошто је успела да преоријентише своју спољну трговину и развије индустрију и тако се ослободи економске блокаде које јој наметнуо Беч. Њена способност да у Царинском рату испољи неочекивану виталност отпора и отпочне убрзану привредну еманципацију, био је додатни мотив Аустроугарској за даље радикализовање своје балканске политике.

Даље заоштравање односа између Аустроугарске и Србије, али исто тако и заоштравање односа великих сила поводом дешавања на Балкану, уследило је након анексије Босне и Херцеговине коју је Аустроугарска самоиницијативно извршила октобра 1908. године, са јасним циљем да трајно демонстрира своју премоћ на Балкану.⁶⁵ Припајањем Босне и Херцеговине Аустроугарској монархији створени су услови за дугорочну реализацију њене балканске политике, која је простор Балкана сматра-

⁶² Посебну опасност Аустроугарска је видела у Србији, па је њена балканска политика била примарно усмерена да се Србији трајно онемогући самосталан развој и да се она сведи у што је могуће мање оквире. Наравно, таква политика нужно ће довести до непремостивог јаза у односима две државе и умногоме ће одредити њихове спољнополитичке стратегије почетком 20. века.

⁶³ Ч. Попов, *исто*, стр. 284.

⁶⁴ Ч. Попов, *исто*, стр. 286.

⁶⁵ Х. Кисинџер, *Дипломатија*, Клуб ПЛУС, Београд, 2008, стр. 161.

ла простором на којем она полаже највећа права. Немачка је подржала Аустро-угарску као јединог поузданог савезника, чврсто верујући да, следећи своје интересе на Балкану, Аустроугарска бије битку за Немачку и њен продор на Исток.⁶⁶

Анексиона криза била је прва криза на Балкану која је настала у условима конфронтираних савеза. Истовремено, за многе историчаре представљала је једну од најдубљих криза у односима између великих сила поводом Балкана, због чега се са разлогом назива прологом Првог светског рата.⁶⁷ Криза је показала дубину противуречности које су постојале у систему међународних односа, при чему је њену регионалну детерминанту представљала аустројско-српска конфронтација.

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је посебно снажне реакције у Србији, због чега су неки кругови у Аустроугарској ситуацију која је настала након анексије сматрала првим кораком на путу ка рату са Србијом.⁶⁸ Иако је рат изгледао неизбежан, до њега није дошло због слабости Русије, која се још увек споро опорављала од пораза са Јапаном и унутрашњих револуционарних превирања, што је приморало Француску и Британију да се држе уздржано. Оптерећена бројним проблемима и слабостима Русија је признала анексију и утицала на Србију да учини исто и да одустане од антихабсбуршког деловања. Након признавања анексије, Аустроугарска је, имајући у виду да јој измиче изговор за поход на Србију, захтевала од ње да јавно објави како анексија ничим не повређује српске интересе и да ће стога онемогућити сваку агитацију против Аустроугарске. Србија се с тим захтевом сагласила марта 1909. године. Тиме је анексиона криза била окончана, остављајући опасне последице, продубљено неповерење између два блока, понижену Русију, огорчену Србију.⁶⁹

Важно је истаћи да је упоредо са изазовима које је носила балканска политика Централних сила, стабилност Европе и целог света перманентно нарушавала све интензивнија трка у наоружавању, уз образложење да равнотежа моћи чува мир. Трка у наоружавању довела је до увећања војне силе у готово свим европским земљама, што је за последицу имало додатно дестабилизовање међународних односа. Нарушени међународни односи и логика безбедносне дилеме отварају простор за даљу милитаризацију међународне политике и подстицање агресивних националних политика које су решења за унутрашње и међународне проблеме тражили у даљим експанзионистичким стремљењима.⁷⁰ Ратоборни наступи политичких елита отварају просторе за појаву национализма, шовинизма и расизма у Немачкој, у којој се јавља и промовише и идеја о јачању словенства које је у бити антигерманско настројено и као такво представља опасност за Германе.⁷¹

⁶⁶ J. В. Романовна, *исто*, стр. 79.

⁶⁷ R. F. Hamilton, H. N. Hergiv, *The Origins of World War I*, Cambridge, University Press, 2003, p. 18.

⁶⁸ J. В. Романовна, *исто*, стр. 76.

⁶⁹ Ч. Попов, *исто*, стр. 290.

⁷⁰ У Немачкој су ратне припреме достигле свој врхунац током 1912. године, када је немачки Рајхстаг донео Закон о повећавању мирнодопских војних ефектива са 620 на 750 хиљада војника. Узнемиреност због немачког поморског наоружавања подстиче јачање војних потенцијала и настављање трке у наоружавању у Европи. Француска прави планове јачања оружаних снага и изгласава продужавање војне службе са две на три године. Русија, која се споро опорављала од пораза у рату са Јапаном и унутрашњих револуционарних потреса, највећи део зајма троши на наоружање, а њена ратна индустрија радила је пуним капацитетима. Јачање војних ефектива било је опредељење и малих држава.

⁷¹ J. В. Романовна, *исто*, стр. 82.

После анексионе кризе Аустроугарска је ишчекивала нову прилику за дефинитиван обрачун са Србијом као средиштем борбеног српског националног покрета, и постепеног окупљања јужнословенских народа око идеје заједничке борбе за ослобођење од Аустроугарске. Иза агресивних припрема монархије чврсто је стајала Немачка, решена да своју експанзивну политику настави продором на Исток. Источно питање, као „најопаснији детонатор на експлозивној сцени Европе“⁷², додатно је радикализовано јачањем нестрпљења националних покрета на Балкану за ослобођењем од Турске империјалне власти. Револуционарни покрет се заоштравао на читавом српском националном простору, али је посебно био заоштрен и кулминирао у Босни и Херцеговини. Таква стремљења подстицали су и одређени руски политички кругови, сматрајући да је за Русију сваки удар на Турску добродошао.

Балкански ратови који су вођени током 1912. и 1913. године представљали су отварање новог поглавља у решавању Источног питања и догађаје који су водили даљем заоштравању односа Аустроугарске и Србије, као и поновном суочавању Европе са опасношћу свеопштег рата. Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка имале су своје националне и стратешкоекономске претензије протеривања Отоманске власти са Балкана. Зато је њихов савез за напад на Турску био могућ и брзо остварљив. Балкански савез потписан је средином 1912. године, чиме су по први пут у историји Балкана Срби, Бугари и Грци били спремни да иступе заједно. На тај начин створени су стратегијски предуслови за почетак Првог балканског рата⁷³.

Балканске државе су за кратко време приморале Турску на дефанзиву и повлачење са највећег дела Балкана, због чега је она, крајем новембра исте године, била приморана да тражи прекид рата.⁷⁴ Поразом у Првом балканском рату Турска је изгубила скоро све европске територије и у суштини престала да буде фактор утицаја на балканску политику.⁷⁵ Успеси Балканског савеза у Првом балканском рату и протеривање Турске са европских простора, као и територијално увећање Србије, представљали су озбиљно ограничење за империјалне амбиције Аустроугарске. Због тога се Аустроугарска, чија је константа балканске политике било угрожавање интереса Србије, ултимативно противила изласку Србије на Јадранско море и захтевала њено повлачење са севера Албаније. Исто тако, Аустроугарска је била један од водећих заговорника идеје о независној држави Албаније, као начину да се ограничи даље територијално ширење Србије и Црне Горе и јачање њихове међународне позиције.⁷⁶

Због тога се Аустроугарска снажно залагала за сукобе унутар Балканског савеза, што је током јуна 1913. године довело до Другог балканског рата. Наиме, стварањем албанске државе Аустроугарска је успела да спречи излазак Србије на Јадранско море, због чега је морала свој излаз на море да тражи у моравско-вардар-

⁷² Ч. Попов, *исто*, стр. 293.

⁷³ Силе Антанте су прећутно прихватиле Балкански савез из страха да се Централне силе не домогну стратешки значајних комуникација, па су настојале да рат локализују и спрече мешање Немачке и Аустроугарске.

⁷⁴ Србија се за овај рат добро припремила. Имала је ново оружје, добру артиљерију и довољно муниције. Видети у: С. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, „Јован“, 201, стр. 695.

⁷⁵ А. А. Сагомањин, „Балкански ратови 1912–1913 као весници Првог светског рата“, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014. стр. 157.

⁷⁶ Ч. Попов, *исто*, стр. 296.

ској долини и да тражи промену савезничког уговора с Бугарском. Неслагања око поделе спорне територије између Србије и Бугарске и неспремности Србије да испусти Вардарску Македонију коју је ослободила српска војска и тиме јој се спречи директна веза са Солуном довели су до њиховог међусобног оружаног сукоба. Србија је на Брегалници поразила Бугарску. Одредбама мира у Букурешту Србији је остала цела Вардарска Македонија, али тиме је престао да постоји Балкански савез, отварајући простор нетрпељивост између Бугарске и Србије, што их је неизбежно гурало у супротне војно-политичке блокове⁷⁷

Балкански ратови и територијално преуређење Балкана унели су нови динамизам у односе међу балканским државама и подстакли даље заоштравање ионако већ поремећених односа између Србије и Аустроугарске. Успеси Србије у Балканским ратовима⁷⁸ покренули су велики револуционарни ентузијазам међу јужнословенском омладином на простору Аустроугарске монархије и јачање југословенске идеје, што је представљало најдиректније поткопавање темеља Хабзбуршке државе и њених великодржавних амбиција, као и даље урушавање њене доминантне позиције на Балкану⁷⁹. Све то имаће далекосежне последице на блиску будућност Балкана. Још оштрије конфронтирање односа Србије и Аустроугарске било је неизбежно. Међутим, Србија је након Балканских ратова, иако територијално увећана, била и материјално и људски истрошена. Огромни губици у људству и велика материјална напрезања у знатној мери су лимитирали укупни одбрамбени потенцијал Србије. Такве околности наметале су крајњи опрез у односима са велики суседом и избегавале било какво заоштравање односа са њим.

Победе у Балканским ратовима изазвале су кулминацију непријатељства државних вођстава у оба дела Хабзбуршке монархије. Српским победама и ентузијазмом који су пропраћене, доведено је у питање не само престиж и великодржавни статус Аустроугарске, већ и сам њен опстанак. Аустроугарска је била спремна на рат и било је евидентно да се главни разлог „агресивних намера Двојне монархије

⁷⁷ А. А. Сагомањин, *исто*, стр. 158.

⁷⁸ Развој професионалне војне организације у Србији представља важан фактор војничког успеха у Балканским ратовима. На основу сталног кадра од 2.439 официра и 29.206 подофицира, Србија је могла да пред епоху ратова мобилише по пет пешадијских дивизија 1. и 2. позива и једну коњичку дивизију. Располагала је са укупно 286.818 људи оперативне војске, 55.580 људи 3. позива и 3.310 обвезника последње одбране. Српска војска имала је изузетан старешински кадар који је стваран кроз строг систем селекције, пун иницијативе, као и одлично обучен, национално хомоген, дисциплинован и национално фанатизован. Опремана је најсавременијим ратном техником уз огромна материјална напрезања која су износила више од 40% државних прихода. На убрзану модернизацију српске војске утицала је анексиона криза и неспремност Србије да се одлучније супротстави Аустроугарској. У периоду 1908–1912. године српска војска опремила се савременом артиљеријом, митраљезима, теретним аутомобилима, а била је међу првима која је увела и ваздухопловство. Пред Балканске ратове јединице српске војске наоружане су пушкама „маузер“, а војска је располагала са 644 топа, 230 митраљеза и 8 авиона. Српска теорија ратне вештина стварана је под снажним утицајем пруске војне мисли која је након ратова 1870/ 1887. представљала највећи војни ауторитет у Европи. Снази српске војске значајно ће допринети и ратно искуство из 1912/1913. године, па ће морална спремност јединица бити на највишем нивоу. Видети у: Д. Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920“, Зборник радова *Први светски рат и балкански чвор*, Међународна научна конференција, Београд, 2011. стр.

⁷⁹ М. Павловић, „Балкански чвор и Први светски рат“, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014, стр. 32.

према Србији налази у унутрашњим проблемима ове вишенационалне империје⁸⁰. Србија је беспштедно нападана као најопаснији реметилац мира и главни подстрекач антихабсбуршког покрета на Балкану. Посебно се у залагањима за радикализацију односа са Србијом истицао Франц Конрад фон Хецендорф, начелник генералштаба аустроугарске војске, чији је став био да само рат против Србије може да спаси монархију. Због тога је, почев од анексионе кризе упорно захтевао превентивни рат против Србије, њену инвазију и анексију.⁸¹

Међутим, опет је у својим агресивним намерама Аустроугарска била привремено заустављена од стране Немачке. Наиме, иако је била заговорник европског рата којим би се изменио однос снага у Европи, Немачка је сматрала да постојећи однос снага још увек није такав да би гарантовао успех Централним силама, због чега је испољила уздржаност на захтеве Конрада фон Хецендорфа током 1913. године да се Србија што пре нападне и војно разбије.⁸² Међутим, уздржаност сила Антанте након Балканских ратова и њихова миротворна залагања, која су сматрана изразом војне инфериорности, била су преломна тачка да се Немачка определи за ратну акцију. Ова преоријентација на рат била је последица интензивног развоја немачке привреде који је подразумевао нужност стварања великог привредног простора у Европи, али је кључни аргумент била њена војна надмоћност у односу на силе Антанте. Немци су с правом страховали да би та предност за две-три године интензивног наоружавања Француске и Русије била изгубљена, што значи да је време радило за Антанту, а не за Централне силе. Ако немачка жели европску хегемонију мора што пре у рат.⁸³ Почетком јуна 2014. године Немачка је прихватила аустроугарску концепцију. За отпочињање рата само се тражио довољно прихватљив разлог.

Аустроугарска политика систематског сузбијања националних осећања Срба, Хрвата и Муслимана у Босни и Херцеговина изазивала је отпор таквим настојањима и јачала је идеје југословенства. Млада Босна, која је представљала тајну организацију Срба, Хрвата и Муслимана, залагала се за рушење аустроугарске власти и стварање услова за формирање јединствене државе јужнословенских народа. Да би угушила националноослободилачке тежње народа у Босни Херцеговини, а у оквиру припреме за све извеснији рат, Аустроугарска је крајем јуна одржала велике војне маневре у Босни и Херцеговини. Током свечаности Гаврило Принцип, припадник Младе Босне, без знања и помоћи званичне Србије, извршио је атентат и усмртио аустроугарског надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу. Атентат је убрзо попримио размере догађаја који ће бити увод у Први светски рат. Аустроугарска, снажно подржана немачком милитаристичком политиком, сматрала је да је то изузетан тренутак за коначан обрачун са Србијом. Ултиматум који је упућен Србији представљао је њену решеност да отпочне рат са Србијом.

⁸⁰ Ч. Попов, *исто*, стр. 297.

⁸¹ С. Clark, *исто*, стр. 85.

⁸² Немачки цар Вилхелм II и Молтке млађи сматрали су да би напад на Србију 1913. године била грешка са великим негативним последицама. Чак су се залагали да се политика непријатељства према Србији замени политиком сарадње. Продор на исток може се, према њиховом мишљењу, извршити у сарадњи са Србијом, а не ратом против ње. Беч је остао доследан у ставу да се Србија за догледно време мора сматрати и третирати као непријатељ. Видети шире у: Ч. Попов, *исто*, стр. 299.

⁸³ *Исто*, стр. 300.

Међутим, остаје као неспорно да је Аустрија ушла у рат против Србије „не зато што је Србин извршио атентат на надвојводу Франца Фердинанда, него зато што је хтела да ослаби Србију и спречи је да постане магнет међу балканским Словенима”⁸⁴ Другим речима, атентат је послужио као основа за конструкцију рата са Србијом коју је „требало изоловати од осталих балканских држава, територијално умањити и уклонити као снажног фактора на Балкану”.⁸⁵ Главне претње за Немачку представљале су Француска и Русија. Зато су догађаји након Сарајевског атентата били изузетна прилика да се заштити и очува савезништво са Аустроугарском и да се одбаце претње које долазе од Француске и Русије. Лето 1914. године сматрали су као „сада или никад.”⁸⁶

Ратни планови зараћених снага

Велике европске силе су своје ратне планове конципирале знатно пре отпочињања рата. Ту су посебно предњачиле Немачка и Аустроугарска које су основе својих ратних планова дефинисале скоро једну деценију пре почетка Првог светског рата. Ратни планови били су одраз стратегијске реалности и основних постулата војне мисли тог времена који су офанзиву учиниле носећим елементом стратегијског промишљања војних стратега великих сила.

Милитаризација светске политике Немачке захтевала је израду ратног плана за могућност европског сукоба, који је, како је одмичала прва деценија 20. века, изгледао све извеснији. Оквире ратног плана Немачке израдио је Шлифен, начелник Генералштаба немачке војске још 1894. године. План је дограђиван све до 1905. године, а његов политички оквир чинили су спољнополитичке аспирације Немачке као велике силе, као и динамика и смер политика европских сила.

Француско-руски савез, склопљен 1893. године, био је сигуран наговештај да ће Немачка у случају европског сукоба морати да води рат на два фронта. Та солуција била је за Немачку крајње онеспокојавајућа, јер је било безнадежно да се бројчано такмичи са француско-руским блоком.⁸⁷ Чињеница да је Аустроугарска имала одређене лимите који су потицали од њеног етнички хетерогеног састава, да Италија није била поуздан савезник, као и да је Британија све јасније постајала могући противник, додатно су усложавали могућности Немачке да истовремено води рат на два фронта. Кључна тешкоћа била је како превладати бројчану надмоћ потенцијалних противника и на истоку и западу.

Шлифен је сматрао да инфериорност Немачке у људству може да буде превладана маневром снага, нападом са бокова и брзом мобилизацијом. Када је реч о маневру снага, он је сматрао да преимућство немачких снага у људству може да буде

⁸⁴ Џ. Нај, *исто*, стр. 108.

⁸⁵ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 2011, стр. 38.

⁸⁶ R. F. Hamilton, „War Planning: Obvious Needs, Not so Obvious Solutionc”, R.F. Hamilton, H. H. Herwig, *War Planning 1914*, p. 1.

⁸⁷ Е. М. Ерл, *Творци модерне стратегије*, Београд, стр. 205.

тачка ослонца ратног плана само под условом да Немачка у почетној фази рата ризикује и определи се за неравномерну поделу својих снага, чиме би обезбедила своју надмоћ на једном ратишту. „Према Шлифеновом мишљењу ову привремену немачку надмоћност требало је употребити тамо где би било највероватније да ће резултати бити не само победоносне битке већ и брзо решење рата”.⁸⁸ Опасност од вођења дуготрајног рата у случају да се најпре нападне Русија утицали су на Шлифена да у случају европског рата фаворизује офанзиву против Француске, а тек након њеног пораза отпочне са офанзивним дејствима против Русије.⁸⁹ Шлифенов план да се рат на два фронта отпочне муњевитом офанзивом против Француске са територије Белгије прихваћен је још 1905. године⁹⁰

Основна идеја Шлифеновог плана била је да се на западу најпре победи Француска, а затим, пре него што Русија заврши мобилизацију својих снага и допреми их до границе са Источном Пруском, тежиште операција премести на исток. Главна тачка плана били су мобилизација снага, нарушавање (занемаривање) неутралности Белгије и Луксембурга и њихову инвазију и снажан продор источног крила немачких снага у северну Француску и даље наступање кроз француску територију. План је подразумевао ангажовање малих снага на Источном фронту, а скоро осам деветина немачких снага било је предвиђено за напад на Француску и пораз њене оружане силе.⁹¹ Дакле, ангажовање више од 90% расположивих снага требало је да обезбеди брзу и ефикасну победу над Француском, након чега би уследило преношење тежишта на Источни фронт. План је, такође, рачунао и са изузетно спором мобилизацијом руских снага.

Основна премиса немачког ратног плана није мењана у периоду од 1905. до 1914. године и иницијално се заснивала на слабој Француској и брзој и одлучујућој победи над њом, након чега би се требало окренути непријатељу на истоку – Русији, пре него што она успе да мобилише своје главне снаге.⁹² Проблем вођења рата на два фронта и неопходност да се порази један од противника пре него се уђе у рат са другим⁹³ и даље је представљало суштинско ограничење ратног планирања. Управо због тога немачки стратежи су сматрали да рат мора да почне са првим ударом Немачке, што подразумева да нападне прва на једном правцу и да након победе на том правцу већину војних ефектива усмери на други фронт.⁹⁴ Другим речима, и Молтке, који је наследио Шлифена на месту начелника немачког Генералштаба, више је желео два рата у низу него један рат на два фронта, што је намета-

⁸⁸ Е. М. Ерл, *исто*, стр. 205.

⁸⁹ Е. М. Ерл, *исто*.

⁹⁰ Има мишљења да је Шлифенов ратни план из 1905. године уствари био само један од његових идејних пројеката.

⁹¹ Е. М. Ерл, *исто*, стр. 206.

⁹² А. Mombauer, «German War Plans», R.F. Hamilton, H. H. Herwig, *War Planning 1914*, Cambridge, University Press 2010, p. 56.

⁹³ Џ. Нај, *исто*, стр. 112.

⁹⁴ Џорџ Фридман сматра да такво опредељење немачке стратегијске мисли није било последица неразумевања основних принципа ратне вештине, већ је оно било резултанта економске и стратегијске стешњености у којој се нашла Немачка пред почетак Првог светског рата. Видети у: G. Friedman, „Borderlands – The New Strategic Landscape”, Stratfor, htm, pristupljeno 06.05.2014.

ло брзу победу против Француске на западу као неминовност.⁹⁵ Био је свестан опасности да ће офанзива против Француске апсорбовати велики део снага, тако да ће остатак трупа бити недовољан за доношење одлуке против Русије.⁹⁶

Молтке је у Меморандуму из 1911. године поставио своје принципе за ратни план, где је сасвим јасно назначио да победа над Француском мора да буде немачки приоритет, наглашавајући да је она немачки најопаснији непријатељ „...Француска би морала да буде поражена у првој великој бици, имајући у виду да нема велику резерву у људству и да ће због тога тешко моћи да настави да води дуготрајан рат. ... Русија може да се одврати од рата после изгубљене битке унутар њене територије... Немачки напори морају да имају за циљ окончање рата најпре на једној страни што је могуће пре”.⁹⁷ Он је, као што је мислио и Шлифен пре њега, видео немачку највећу шансу у брзој победи на западу пре него на истоку, а то се могло јасно видети у плану размештаја снага у годинама пре рата, као и у ратном плану са којим је Немачка ушла у Први светски рат. Тако је немачки ратни план пред почетак Првог светског рата резултирао покретом трупа на два правца – седамдесет дивизија сврстаних у седам армија упућују се на запад и девет дивизија остају на истоку.⁹⁸ Од резерве снага и снага које су биле у процесу формирања Молтке је још пет дивизија накнадно упутио на исток и тако укупан број на том ратишту повећао на четрнаест дивизија. Због страха да би рат могао да води на три фронта, Молтке је део снага оставио за одбрану морске обале на северу и евентуалне подршке Данској и Холандији у случају искрцавања британских снага на тим просторима. Распоред снага више него јасно указује да је тако конципиран план подразумевао кратак рат са брзим маневрима. Управо због тога што план није предвиђао могућност дуготрајног рата, недостатак ресурса за Немце показаће се фаталним.⁹⁹

Стратегијска агенда Аустроугарске подразумевала је тражење солуције да се спречи распад царства, а главну претњу у том смислу представљала је Србија. Страх од стварања веће словенске државе на њеним јужним границама био је основни мотив у понашању хабзбуршке политике тог времена¹⁰⁰. Полазећи од тога да ће „за монархију бити немогуће задржати југословенске покрајине ако на Балкану постоји снажна Србија”, аустроугарски владајући кругови тражили су погодан час за дуго припремани, коначни обрачун са Србијом. Сарајевски атентат на Фрању Фердинанда је добродошао агресивним круговима Хабзбуршке монархије, као жељно очекивани повод за рат против Србије. Ултиматум који је после тог атентата упућен Србији био

⁹⁵ Молтке старији, који је поставио основе немачке стратегије, заступао је идеју првог удара на Исток. Немачки стратеги касније напуштају Источну офанзиву и фаворизују стратегијски план који дозвољава офанзиву на Западу. Француска је била главни циљ почетне офанзиве. Видети у: А. Mombauer, *исто*.

⁹⁶ Очигледно је да су и Шлифен, а касније и Молтке млађи, потценили снагу и одлучност будућих противника, верујући да би бројчана инфериорност Немачке могла да буде надокнађена супериорним моралом и бољом обученошћу. Обојица су, међутим, страховала да би противници могли у блиској будућности да остану моћнији, што би отежавало победу Рајха. Због тога су обојица давала предност превентивном рату.

⁹⁷ А. Mombauer, *исто*, стр. 56.

⁹⁸ А. Mombauer, *исто*, стр. 65.

⁹⁹ Colin S. Gray, „How Has War Changed since the End of the Cold War?”, *Parameters*, Spring 2005, p. 14-26.

¹⁰⁰ А. Mitrovic, *Serbia's Great War*, Hurst & Company, London, 2007, p. 85

је таквог садржаја да га је било практично немогуће прихватити. Незадовољна српским одговором, Аустроугарска је 28. јула 1914. објавила рат Србији.

За Аустроугарску рат на два фронта – против Србије и Русије – егзистирао је као највероватнији сценарио још од Босанске кризе 1908–1909. године, али неизвесна политичка констелација чинила је немогућим да се предвиди тајминг интервенције од стране Русије. Нема дилеме да је за Аустроугарску Србија била дестабилизирајући фактор, али њена главна претња била је Русија. Управо због тога, ратни план Аустро-угарске подразумевао је рат на два фронта – први са слабом Србијом, а затим са знатно моћнијим противником – Русијом. То је подразумевало покрет војске на Србију и њен брз и потпун пораз, а затим премештање тежишта у Галицију и сукоб са Русијом, за коју се сматрало да не може правовремено да пружи помоћ својим словенским савезницима¹⁰¹. Таква стратегијска замисао значила је да је главно војиште у Галицији и сукоб са Русијом, а споредно војиште представљао је простор на Балкану. Руски војни ресурси, брзина мобилизације и распоред њених снага били су полазишта стратегијског планирања за рат са Русијом¹⁰².

Ратни план Аустроугарске, због непознанице како ће се Русија понашати у моменту отпочињања ратних дејстава са Србијом, имао је две варијанте¹⁰³. Наиме, за очекивани конфликт на Балкану израђена је верзија „Б” (Балкан) ратног плана, која је разматрала стратегију и операцијски развој аустроугарских снага за један изолован конфликт на Балкану. Насупрот томе, постојала је и као мање повољна верзија „Р” (Русија плус Балкан), која је као полазну основу имала рат на два фронта, на Балкану и у Русији, која се касније и остварила.¹⁰⁴ Целокупна аустроугарска војска била је, ради боље координације дејстава, подељена на три такозвана „ешелона”, од којих је А-ешелон требало да се ангажује само против Русије, „минимална група за Балкан” на југоистоку, а Б-ешелон, по потреби и на основу развоја ситуације, био је планиран или за Балкан или за подршку А-ешелону на руском фронту.¹⁰⁵ Оваква калкулација снага била је резултат процене да Аустроугарска, с обзиром на своје војне капацитете, није у стању да у довољној мери снабде снагама оба фронта, већ је морала да предвиди формирање тежишта снага. У случају „флексибилне” концентрације снага најважнија је била могућност флексибилног извођења планираних дејстава, тј. у којој мери је било могуће извршити брзу промену ратног плана. Ратним планом било је предвиђено да од укупно 48 пешадијских дивизија, колико је имала војска Аустроугарске, у састав Минималне групе Балкан уђе осам дивизија из састава 5. и 6. армије са задатком да брани Босну и Херцеговину или нападне Србију и Црну Гору.¹⁰⁶ У случају напада на Србију, било је предвиђено да Минимална група Балкан буде ојачана

¹⁰¹ G. Kronenbitter, «Austria-Hungary», R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, стр. 39 ?

¹⁰² G. Kronenbitter, *исто*, стр. 36.

¹⁰³ М. К. Ортнер, „Рат против Србије 1914-1915”, *Војноисторијски гласник* 1/2010, р. 211- 232.

¹⁰⁴ Битна разлика између ова два сценарија манифестовала се у чињеници да је у оквиру еластичног развоја снага плана „Р”, који је крајем 1908. године израдио начелник аустроугарског генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф, главнина снага требало да дејствује против Русије, док у случају активирања плана „Б” није предвиђена чак ни мобилизација свих јединица. Видети у: М. К. Ортнер, *исто*, стр. 112.

¹⁰⁵ М. К. Ортнер, *исто*.

¹⁰⁶ Интересантно је напоменути да је највећи број ових војника припадао 13. и 15. корпусу који су били стационарани у Босни и Херцеговини и Далмацији и 16. корпусу који је био стационаран у Хрватској. Видети у: R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, стр. 34

снагама Б-ешелона (групе) – друга армија, која је касније могла да буде премештена на северозапад или југозапад у случају руске или италијанске интервенције, чиме се обезбеђивао флексибилнији одговор на промене стратегијске ситуације.¹⁰⁷

Прижељкивана варијанта био је рат са Србијом без сукоба са Русијом и подразумевала је да се Балканска група бори само на Балкану¹⁰⁸. У таквим околностима напад на Србију са севера био је прихватљивија опција, имајући у виду да се Београд и Моравска долина наслањају на границу са Угарском. Главну операцијску основу за напад на Србију са севера чинили су простори реке Дунава, Саве и Дрине, одакле је требало да отпочне предузимање концентричног наступање долинама Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве ка Крагујевцу и Нишу, географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Србију. Међутим, напад из Босне носио је могућност стратегијског изненађења и довођење српске војске у крајње тешку ситуацију. Иако су се високорангирани официри залагали за напад са севера, Франц Конрад фон Хецендорф, начелник Генералштаба аустроугарске војске, одлучио је да главни упад аустроугарских снага у Србију буде из Босне, које би се као клин забиле у српске трупе на северозападном делу земље. Због тога је напад на Србију планиран из Босне, што је подразумевало да се главне акције изводе са Дрине, а са севера су била предвиђена само демонстративна дејства. На главном правцу биле су предвиђене снаге 5. и 6. армије, а на северу су биле предвиђене снаге 2. армије¹⁰⁹.

Руски ратни план је током година пре рата често био мењан и дограђиван. Трагично искуство из рата са Јапаном указивало је да Русија не може успешно да се супротстави истовременим нападима и на истоку и на западу. Динамика политичких односа давала је приоритет западу. Међутим, проблем је био у томе што су и на западу Немачка и Аустрија, као главни противници, оствариле су бројчану надмоћност, јер су заједно могле да ангажују око две хиљаде батаљона, при чему су и њихови железнички капацитети били више него дупло јачи од руских.

У основи, руски ратни план подразумевао је распоређивање снага дуж границе са Аустроугарском и Немачком. Као резултат стратегијског концепта, који се заснивао на планским приоритетима зацртаним 1912. године, руски ратни план имао је две варијанте. Варијанта А подразумевала је снажан офанзивни напор против Аустро-угарске, а дефанзиву према Немачкој. Варијанта Г је, за разлику од варијанте А, тежиште у почетној фази рата имала управо на Истоку. План Г никада није до краја развијен и Русија је у августу 1914. године ушла у рат на основу плана А, који је био одобрен маја 1912. године и који се мењао током 1913. године.¹¹⁰ Про-

¹⁰⁷ Током лета 1914. године Аустроугарска је мобилисала близу два и по милина војника.

¹⁰⁸ Ж. Станисављевић, „Ратни и операцијски план Аустроугарске за акцију на Балкану”, *Ратник*, свеска IV, година XLIV, април 1928, стр. 85.

¹⁰⁹ Значајно је напоменути да је аустроугарска Врховна команда пре почетка ратних операција, на предлог генерала Поћорек, изменила основну стратегијску концепцију за рат против Србије. Наиме, ступањем Русије у рат требало је да Минимална група Балкан (V и VI армија) остане у дефанзиви, али је њен командант, генерал Оскар Поћорек, одлучио да искористи привремено присуство II армије у Срему и пређе у напад. Сматрао је да Србија, исцрпљена у Балканским ратовима, неће представљати озбиљнијег противника и да ће снаге Минималне групе Балкан за кратко време поразити српску војску.

¹¹⁰ В. W. Menning, „War Planning and Initial Operations in the Russian Context”, R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, стр. 121.

мене су биле усмерене на јачање Северозападнoг фронта на рачун Југозападнoг фронта, што је знатно ослабило југозападни фронт, као стратегијско тежиште руског ратног плана. Рачунало се да дефицит у људству може да буде надокнађен храброшћу и вештином руских војника против мултиетничке Аустроугарске војске оптерећене дефетизмом и дезинтеграцијом.

Према плану А почетна мисија руске војске током периода концентрације била је транзиција у офанзиву против Немачке и Аустроугарске са циљем да се рат пренесе на њихову територију. На југозападном фронту против Аустроугарске предвиђено је ангажовање 3, 4, и 5. армије које су у свом саставу имале укупно 744 батаљона и 594 ескадрона, а њихов крајњи циљ био је победити снаге аустроугарске војске и спречити покрет значајних снага непријатеља јужно од Дњестра или Кракова на запад.¹¹¹ Према истом плану било је предвиђено да се против Немачке ангажују 1. и 2. армија које су у свом саставу имале укупно 481 пешадијски батаљон и 316 ескадрона.¹¹² Основни задатак ових снага био је одбрана од немачких снага распоређених у Источној Пруској, а касније да се те снаге поразе и да се тако обезбеди предност руским снагама у будућим операцијама.

За *Француске војне стратегије* највећу бригу представљали су пораз у рату 1870. године и појава уједињене Немачке као нове силе у централној Европи. Посебно популацијски пораст и економска експанзија Немачке, као и њени снажни технолошки продор у области авијације и комуникације, бацали су Француску на другоразредну позицију европског политичког простора. Наравно, Француска и даље није одустајала од своје колонијалне политике, али је стрепела од Немачке и њене све веће моћи. Тај страх од Немачка био је снажан мотив да крене са опсежним војним припремама ради повећања својих борбених ефектива, како би француска војска могла да, кад време опасности дође, одговори адекватно. Међутим, знало се, такође, да Француска не може сама да се супротстави Немачкој и да ће изгубити рат са њом ако јој изостане помоћ савезника, јер од „свих конкурентских народа, Немачка је најача 1911.“¹¹³ Отуд важан сегмент стратегијског планирања представља снажно залагање за савезништво, најпре са Русијом, а нешто касније и са Великом Британијом.

Основна идеја ратног плана полазила је од претпоставке да је Немачка приморана да се бори на два фронта. Веровало се да она не може да победи на оба фронта и да ће због мањка људства бити приморана да дели своје снаге. Полазећи од такве претпоставке, француски стратеги су процењивали да ће Немачка вероватно своје главне снаге да усмери против Француске на почетку рата и да ће послати само мале снаге против Русије.¹¹⁴ Такође, претпостављало се да ће Немци вероватно извршити инвазију Белгије, али да неће имати довољно снага за даље продоре. Француски планери су наглашавали да је од кључног значаја да Француска одмах отпочне офанзиву против Немачке, као првог услова да се оствари примарни циљ, односно да се порази Немачка. Наравно, савезништво са Русијом и пуна координација деловања са њом, такође су чинили стратегијске претпоставке

¹¹¹ B. W. Menning, *исто*, стр. 122.

¹¹² B. W. Menning, *исто*, p. 122.

¹¹³ R. A. Doughty, „France”, R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *исто*, *исто*, стр. 144.

¹¹⁴ R. A. Doughty, *исто*, стр. 146.

успеха. Такво опредељење представљало је оквир за планирање офанзивних дејстава француско-руских снага према Немачкој, јер поразити немачке армије – „остаје основни циљ савезничких армија”.¹¹⁵

Посебан проблем за француске стратеге, који је лимитирао офанзивност њених снага, представљала је неутралност Белгије. Француска није желела да прва наруши белгијску неутралност пре него то уради Немачка, што, другим речима, значи да није желела да преузме одговорност за почетак рата са Немачком. Почетком 1914. године, под руководством генерала Жозефа Жофра, главни делови ратног плана XVII били су завршени. Веровало се да је Француска спремна за рат и да након победе у том рату може да поврати своје изгубљене територије. Француски ратни план предвиђао је брз продор у рурску област, која је представљала срце немачке индустрије, пошто је процењено да ће заузимањем те области Немачка бити онемогућена да настави даље вођење рата. Према плану, концентрација главних снага била је предвиђена на североистоку, где је било распоређено пет армија – прва, друга, трећа и пета армија размештене су дуж граница са Немачком, Луксембургом и Белгијом, а четврта армија остала је у резерви.

Сва четири ратна плана кључних актера европске политике пред Први светски рат рачунала су на брзину као одлучујући фактор за победу. Баш због тога сви ратни планови били су наклоњени офанзивним дејствима, што је било у супротности са достигнућима војних технологија, стварним могућностима зараћених страна и развојем ситуације на терену¹¹⁶. Исто тако, поред култа офанзиве, доктринарна нефлексибилност и раздвојеност снага, као и дефицит резерве, такође су били озбиљни лимити стратeгијског планирања.

Ратни план Србије

За Србију је рат са Аустроугарском 1914. године дошао у незгодном тренутку. У два Балканска рата она је до краја исцрпела своје економске и војне ресурсе, при чему се посебно осећао недостатак знатне количине наоружања и опреме. Српској војсци је за рат недостајало 120.000 пушака и знатан број митраљеза, док је у артиљеријском наоружању недостајала тешка артиљерија¹¹⁷. Такође, није било довољно запрега у артиљеријским јединицама, а најозбиљнији проблем био је недостатак артиљеријске муниције. У погледу одеће и друге опреме стање је било још лошије. Војници првог позива били су снабдевени истрошеним оделима, преосталим из Балканских ратова, други позив није имао комплетну одећу, а трећи позив носио је своја народна одела¹¹⁸. Поред тога, велика оскудица владала је и у логорској опреми, храни, понтонирском материјалу, телеграфско-телефонској опреми, санитарском материјалу, колима, коњима и многим другим средствима и опреми.

¹¹⁵ R. A. Doughty, *исто*, стр. 146.

¹¹⁶ S. D. Sagan, „1914 Revisited Allies, Offense and Instability”, *International Security* Vol.11, No 2 (Autumn 1986), p.151-175.

¹¹⁷ Б. Ратковић, *исто*, стр. 233.

¹¹⁸ М. К. Ортнер, „Рат против Србије 1914-1915”, *Војноисторијски гласник* 1/2010, стр. 115.

Губици у људству током Балкански ратова такође су били огромни, јер се процењује да је било више од 71.000 хиљаде погинулих, рањених и несталих војника¹¹⁹. Непосредно по завршетку Другог балканског рата избила је албанска побуна, што је захтевало поновно мобилисање и ангажовање знатних снага, па је Врховна команда наредила мобилизацију Моравске и Дринске дивизије другог позива и три прекобројна пешадијска пука. У исто време, требало је да се ставе у мобилно стање посаде у новим областима стеченим у Балканским ратовима, које до почетка Првог светског рата 1914. године Србија није стигла да интегрише у своју војску.¹²⁰ На тај начин српска војска је до почетка 1914. године исцрпела готово све материјалне резерве и умањила расположиво људство, наоружање и опрему.¹²¹

Исто тако, географско-стратегијски положај Србије био је врло неповољан, јер је са севера и запада, на дужини од око 600 километара, била обухваћена аустроугарском територијом. Гранични фронт је, својим правцем протезања, нудио аустроугарској војсци повољне услове да са обухватне операцијске основице Банат–Срем–Босна предузме концентрично наступање долинама Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве ка Крагујевцу и Нишу – географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Србију. Ако се томе дода чињеница да се Бугарска ужурбано припремала да уђе у рат на страни Аустроугарске, дужина српског граничног фронта, који је ионако био несразмеран снази српске оперативне војске, повећавала се преко 500 километара. Од руског фронта граница је била удаљена око 600 километара, а од француског око 2.000 километара у ваздушној линији, па о некој непосредној помоћи савезника није могло бити говора. Балкански савез престао је да постоји, Румунија је већ била на страни Централних сила, Грчка је настојала да се држи неутрално, а Бугарска се све више приближавала Централним силама. Исто тако, са Црном Гором нису постојале савезничке одлуке нити конвенција. Међутим, очекивања да Русија неће остати по страни у случају напада Аустроугарске на Србију, представљала је значајно охрабрење.

Тако је Србија, која је тада имала четири милиона становника, била приморана да 1914. године прихвати рат са многоструко надмоћнијом Аустроугарском, која је у то време имала преко 50 милиона становника, јер је стављена пред алтернативу: рат или жртвовање статуса суверене државе. Упркос слабом наоружању и непотпуној материјално-техничкој опремљености, српска војска била је високог морала и одлучна да брани земљу. Све јединице I и II позива биле су обогаћене драгоценим ратним искуством, национално хомогене и морално снажне. Мобилисано је 11 дивизија I и II позива и једна коњичка дивизија, као и трупе III позива. До септембра 2014. године укупно је мобилисано око 423.000 војника.¹²²

¹¹⁹ Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981. стр. 792.

¹²⁰ На подручју пет нових дивизијских области – Битољска, Брегалничка, Вардарска, Косовска и Ибарска – које су формиране августа 1913. године, није био завршен попис војних обвезника.

¹²¹ Српска војска је пред почетак Првог светског рата располагала са 184.000 брзометних петометки, 45.000 заплених, углавном турских и једним мањим бројем бугарских пушака и 65.000 старих једнометки.

¹²² Према мишљењу Андреја Митровића, Србија је „у јулу 1914. године мобилисала близу 500.000 људи, а тај број је могао да нарасте до 530.000 људи у септембру исте године, да би тај број мобилисаних износио око 570.000 људи у августу 1915. године. Међутим, само око 350.000 је вероватно било оспособљено да може да одговори захтевима вођења рата тога времена”. Видети у: А. Mitrovic, *Serbia's Great War*, Hurst & Company, London, 2007, p. 60.

Имајући у виду да у глобалној стратегији Антанте нису били прецизирани место и улога српске и црногорске војске, није постојао ни заједнички операцијски план. Због тога су Србија и Црна Гора биле приморане да се саме организују за борбу против много надмоћнијих непријатељевих снага. Српска и црногорска врховна команда завршиле су заједнички операцијски план тек почетком августа 2014. године. У његовом уводном делу било је истакнуто да се улога српске и црногорске војске састоји у томе да привуку и привежу за себе што јаче снаге Аустроугарске, како би биле што слабије у односу на руске. Ако би аустроугарска војска, као надмоћнија у снази и брзини своје концентрације, предузела офанзиву, улога српске и црногорске војске у прво време била би дефанзивна, а чим би се указала повољна прилика, прешло би се у офанзиву.

Основна идеја српског ратног и почетног операцијског плана била је: држати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни, а затим дејствовати према ситуацији. Очекујући да ће главне аустроугарске снаге дејствовати преко Дунава и доњег тока Саве према долини Велике Мораве, српска Врховна команда извршила је концентрацију и стратегијски развој војске према следећем:

- Прва армија: на простору Свилајнац, Топола, Рача и део снага на Дунаву;
- Друга армија: на линији Аранђеловац–Лазаревац и део снага код Београда;
- Трећа армија: у ширем рејону Ваљева и део снага на Сави и Дрини;
- Ужичка војска: на простору: Рогачица, Бајина Башта, Мокра Гора, Прибој, Ужице.¹²³

Концентрација и стратегијски развој српске војске извршени су у духу основне идеје ратног и почетног операцијског плана, која је захтевала дубље ешелонирање главних снага, да би им се просторно и временски омогућила слобода маневра по унутрашњим операцијским правцима док се не испољи намера непријатеља, односно правац дејства његових главних снага. Главне снаге – Прва и Друга армија груписане су између Велике Мораве и Колубаре, на подручју Свилајнац–Аранђеловац–Лазаревац, са истуреним одредима за одбрану Саве и Дунава. Помоћне снаге – Трећа армија груписана је око Ваљева, са истуреним одредима за одбрану Саве и доњег тока Дрине, и један армијски одред око Ужица, са истуреним деловима на горњем току Дрине и на Лиму.

За разлику од ратних циљева Аустроугарске, који су били усмерени на уништење Краљевине Србије и поделе њене територије, па чак и потпуна анексија српских територија, ратни циљ Србије био је на почетку рата само одбрана територије. Јасно је наглашен њен дефанзивни карактер рата и за такав став било је много разлога.¹²⁴ Југословенски програм, за који је аустроугарска сматрала да је део експанзионистичке политике Србије и обједињавање свих јужнословенских простора у једну јединствену државу, током лета 1914. године још увек није ни био на помолу у било каквом облику.¹²⁵

¹²³ Б. Ратковић, *исто*, стр. 231.

¹²⁴ А. Митровић, *исто*, стр. 86.

¹²⁵ На такав став упућује и мишљење Марка Корнвала који каже да се југословенски програм појављује крајем 1914. године и, након првих победа Српске војске постаје део агенде међународне политике. Видети у: M. Comval, Introduction. A.Mitrovic, *Serbian's Great Powers* p. xi

Закључак

Вишеструки геополитички и геостратешки значај Балкана учинили су да тај простор постане средиште најдиректнијег преламања различитих интереса кључних актера европске политике почетком 20. века. Борба за утицај, престиж, покровитељство или контролу балканског простора представљали су важан аспект спољнополитичких стратегија европских сила у настојању да задрже и ојачају или стекну нове геополитичке позиције у светској економији и политици тога времена. Наравно, компликованост политичке конфигурације балканских народа и тешкоће које су пратиле процес њихове националне еманципације додатно су појачавали већ постојеће анимозитете и фрустрације поводом Балкана и антагонизовали актере у већ увелико поларизованој Европи. Све то чинило је да Балкан у специфичним историјским околностима, логиком поделе на супротстављене савезе, буде претворен у епицентар европског конфликта. Такав стратегијски контекст учинио је да распоред снага на Балкану постане важна компонента европског баланса, а поремећај равнотеже у корист једног од савеза на балканском простору гурао је Европу у Велики рат.¹²⁶

Не спорећи сложену прошлост узрока Првог светског рата, који је у основи био резултанта геополитичких надметања европских сила за доминацију у светској политици, германски и германофилски фактор с правом заузима средишње место у дизајнирању геополитичког и стратегијског контекста за почетак Великог рата. Геополитички циљеви, спољнополитичке стратегије и понашање у међународној политици, као и ратни планови Немачке и Аустроугарске, недвосмислено указују на то да до Првог светског рата није дошло игром случаја. Напротив, врло озбиљни историјски аргументи потврђују жељу Берлина и Беча да *пусте рат с ланца*, много пре осталих европских престоница.¹²⁷

Заокупљеност идејом светске силе и експанзионистичке пројекције у међународним односима нужно су водили Немачку у конфронтацију са својим окружењем. Нарасла економска и војна моћ чинила је Немачку све нестрпљивијом, због чега је она у спољној политици све чешће фаворизовала милитаристичку опцију. Ратни план Немачке одражавао је агресивне амбиције паневропских размера њене светске политике и опредељености да се ангажовањем војне силе мења дистрибуција односа моћи у Европи, као кључне претпоставке глобалне хегемоније. Све то указује на то да немачка предратна политика и њене аспирације да буде светска сила с правом има средишње место када се говори о узроцима Првог светског рата.¹²⁸

Исто тако, и настојање мултиетничке Аустроугарске да сачува империју од нараслих унутрашњих дезинтеграционих сила и поврати престиж и кредибилитет велесиле представљали су детерминишуће факторе њеног агресивног понашања на Балкану и креирања контекста за увод у почетак Првог светског рата. Опседнутост Србијом и опасностима које би панславизам могао да изазове унутар Хабзбуршке

¹²⁶ Ј. В. Романова, „Балкан у међублоковским противречностима великих држава“, Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014. стр. 71.

¹²⁷ А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, стр. 104.

¹²⁸ А. Момбауер, *исто*, стр. 8.

монархије, били су полазна основа у њеној балканској политици. Непомирљив став Аустроугарске према независности Краљевине Србије, као реметилачког фактора отварао је просторе за доминацију милитаристичке опције експанзије на Балкан и његовог преуређења и дисциплиновања. Историјски је неспорна чињеница да је Аустроугарска планирано ушла у рат са Србијом, а за Немачку, ако је већ требало да буде рата, више га је желела 1914. године него касније.¹²⁹

Отуда су настојања заговорника тезе да Србија и њен национализам и експанзионизам носе највећу одговорност за почетак Првог светског рата неартикулисаном и без објективног историјског основа. Апсурдност наведене тезе, која је много више мотивисана политичким, а не историографским разлозима, оспорава чињеница да је за Србију, која је била економски и војно исцрпљена у тек завршеним Балканским ратовима и стабилизацијом безбедносне ситуације у новоослобођеним подручјима, рат са неупоредиво моћнијом Аустроугарском царевином пре представљао претећу катастрофу него организовано експанзионистичко спољнополитичко деловање.

Литература

1. Brežinski Zbignjev: *Velika šahovska ploča*, Zagreb, 2000.
2. Gray S. Colin, „How Has War Changed Since the End of the Cold War?“, *Parameters*, Spring 2005
3. Денда Далибор, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920“, Зборник радова *Први светски рат и балкански чвор*, Међународна научна конференција, Београд, 2011.
4. Екмечић Милорад *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
5. Едвард Мид Ерл, *Творци модерне стратегије*, Београд, 1952.
6. Зборник, *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014.
7. Кисинџер Хенри, *Дипломатија*, Клуб ПЛУС, Београд, 2008.
8. Kersten Kurt: *Vizmark i njegovo doba*, Nolit, Beograd, 19916.
9. Марио Кристијан Ортнер, „Рат против Србије 1914–1915“, *Војноисторијски гласник* 1/2010
10. Mitrović Andrej, *Serbia' s Great War 1914-1918*, Hurs & Company, London, 2007
11. Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
12. Митровић Андреј, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908—1918*, Београд, 2011.
13. Момбауер Аника, *Узроци Првог светског рата*, CLIO, Београд, 2013.
14. Нај Џозеф, *Како разумевати међународне односе*, Стубови културе, Београд, 2006.
15. Попов Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.
16. Потемкин П. В., *Историја дипломатије Дипломатија новог доба (1872-19199)*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949.
17. Ратковић Борислав, „Узроци рата између Аустроугарске и Србије и Церска битка“, *Војноисторијски гласник*, јануар-април 1989, број 1, година XL

¹²⁹ Џ. Нај, *исто*, стр. 117.

18. Scott D. Sagan , „1914 Revisited Allies, Offense and Instability”, *International Security* Vol.11, No 2 (Autumn 1986), p.151-175.

19. Станисављевић Живко, „Ратни и операцијски план Аустроугарске за акцију на Балакану”, *Ратник*, свеска IV, година XLIV, април 1928.

20. Стојковић Момир, *Историја дипломатије –избор текстова*, Центар за међународне студије, Београд, 1983.

21. Ђоровић Светозар, *Историја Срба*, Београд, Јован, 2011.

22. Clark Cristopher, *The Sleepwalkers How Europe went to War in 1914*, www.HarperCollins.com

23. Hamilton F.Richard, Herwig H.Holger, *War Planning 1914*, Cambridge, University Press 2010

24. Hamilton F.Richard, Herwig H.Holger, *Decisions for War, 1914-1917* Cambridge, University Press 2004.

25. Herwig H.Holger, „Military Doomsday Machine? The Decisions for War 1914”, *Jurnal Military and Strategic studies*, Volume13, Issue 4, Summer 2011